

ગુજરાતની અસ્મિતાની બહુમુખી પ્રતિભા

મહારાજા ભગવતસિંહજી

ડૉ. રમણભાઈ સાવલિયા

ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉજાગર કરનાર એક રાજવીનું જીવન-કૃત્તું છે. જેમણે ‘અમે વિશ્વભરમાં વસતા ગુજરાતીઓને પ્રેરણદ્વારા બને તેવું છે. જેમણે ‘અમે વિશ્વના ગુજરાતી, આપણે એક થવાનો યોગ’ આ ભાવના ચરિતાર્થ કરી હતી. આ રાજવી છે ગોડલના મહારાજા ભગવતસિંહજી (ઈ.સ. ૧૮૬૫-૧૯૪૪). માત્ર ચાર વર્ષની ઉમરે તેમના પિતા ઠાકોર સંગ્રામસિંહ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ગુજરી ગયા હતા, પણ તેમનાં તેજસ્વી માતા મોંઘીબાએ તેમને ઉચ્ચ સંસ્કાર આપ્યા હતા. તેમણે બાળાજાને અભ્યાસ કરવા રાજકોટની પ્રખ્યાત રાજકુમાર કોલેજમાં મોકલ્યા અને ત્યાર બાદ તેમણે ઝંગલેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો.

માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉમરના ભગવતસિંહે જ્યારે ઈ.સ. ૧૮૮૮માં બિટની મુલાકાત લીધી તે સમયે એ દેશ સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હતો. આવા કારણોસર જ અગ્રાઉ મહીપતરામ રૂપરામ તથા કરસનદાસ મૂળજી જેવા પ્રખ્યાત સમાજ સુધારકોએ ઝંગલેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમની જેમ ભગવતસિંહ પણ પ્રવાસનોંધ ચખતા. તેને આધારે તેમણે અંગ્રેજમાં ‘Journal of a Visit to England in 1883’ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. પ્રવાસસાહિત્યનો આ ગ્રંથ ઘણો રસપ્રદ અને બોધદ્વારયક છે. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે :

‘જનસમાજની સમક્ષ એક ગ્રંથકારના આડબરથી આપવાની ઈચ્છાથી નહિ, પરંતુ મારી રોજનીશીની હુસ્તવિભિત્ત પ્રત મુદ્રકના હાથમાં મૂકવા મને વારંવાર કહેનાર મારા સંખ્યાબંધ યુરોપીઓન અને દેશી મિત્રોની ઈચ્છાને સંતોષવા ખાતર અને ખાસ કરીને જનમાનસ ઉપર પ્રગતિ માટેની ઝંખના જગાડવા ખાતર જ આ ગ્રંથ મેં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.’

ભગવતસિંહજીનાં પત્તી નંદકુવરબા તો સમાજસુધારક હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી અને અંગ્રેજ સાહિત્યનાં અભ્યાસું હતાં. તેમણે પણ તેમના પણ સાથે બિટનો પ્રવાસ કર્યો હતો. સમગ્ર વિશ્વના પ્રવાસોમાં ઝંગલેન્ડ, સ્કોલ્ટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ, ફાન્સ, સ્વીટ્રાર્લેન્ડ, ઇટાલી, હોલેન્ડ, નોર્વે, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, પોર્ટુગલ, શ્રીલંકા અને રષિયાનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે તેમનો પ્રવાસગ્રંથ ‘ગોમંડળ પરિક્રમા’ શીર્ષક હેઠળ ઈ.સ. ૧૮૯૦માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ મહત્વના ગ્રંથ ઉપર સમયનાં જાળાં બાજતાં તે ભુલાઈ-વીસરાઈ ગયો હતો. તેથી ડૉ. ભોગાભાઈ પટેલે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની સહાયથી ૨૦૦૮માં તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે, જેનું શીર્ષક ‘ગોમંડળ પરિક્રમ એટલે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા’ છે. શ્રી ભોગાભાઈએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે :

‘લેખિકાના ચિંતનશીલ અને બૌદ્ધિક અભિગમ ધરાવતા

સ્વભાવનો આ ભમજવૃત્ત વાંચનારને સતત પરિચય થતો રહે છે. તેમાં તેમની પશ્ચિમના દેશો અને ત્યાંના સમાજ-સંસ્કૃતિ વિશેનો અને તેની સાથે ભારતના સમાજ-સંસ્કૃતિ વિશેના સૂચિત્તત અભિપ્રાયો અને ઉદ્ગારો તુલનાત્મક પિપ્રેક્ષમાં પણ મળે છે.’

મહારાણા નંદકુવરબાની જેમ મહારાજા ભગવતસિંહજીને પણ ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે લગાવ હતો. તેથી ભગવતસિંહે તેમના ઉપરોક્ત અંગ્રેજ ગ્રંથમાં લખ્યું છે :

‘બિટનમાં વસવાટ કરતા ગુજરાતીઓ અંદરઅંદર પણ અંગ્રેજ ભાષામાં વાતો કરે છે તેથી મને ક્ષોભ થાય છે. તેથી જ હું જ્યારે મારા મિત્ર અને વઢવાશના ઠાકોર સાહેબ દાજુરાજને મળવા તેમની હોટલમાં ગયો ત્યારે અમે કાઠિયાવાડી લહેકાથી ગુજરાતી ભાષામાં જ વાતો કરી. અમને બંને ઘણો આનંદ થયો.’

વિદેશમાં વસતાં આજના ગુજરાતીઓની નવી પેઢી ગુજરાતી ભાષા ઝડપથી ભૂલી રહી છે. પણ ભાષાની સાથે સંસ્કારો પણ સંકળાયા છે. આવા સંજોગોમાં ભગવતસિંહના અનુભવો ઘણા કિંમતી છે.

પોતાની આ ઉદાન ભાવનાને ચરિતાર્થ કરવાના ઉદ્દેશી ભગવતસિંહજીએ દાયકાઓની મહેનતને અંતે ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ શીર્ષક હેઠળ ગુજરાતી ભાષાનો બેનમૂન શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો હતો, જે ગુજરાતી ભાષાનો અમૂલ્ય વારસો છે. તેમાં લગભગ બે લાખ શબ્દોનો ખજાનો પડેલો છે. દરેક શબ્દનું મૂળ અને તેના અર્થો તેમાં દર્શાવ્યા છે. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જેવેરીના શબ્દોમાં :

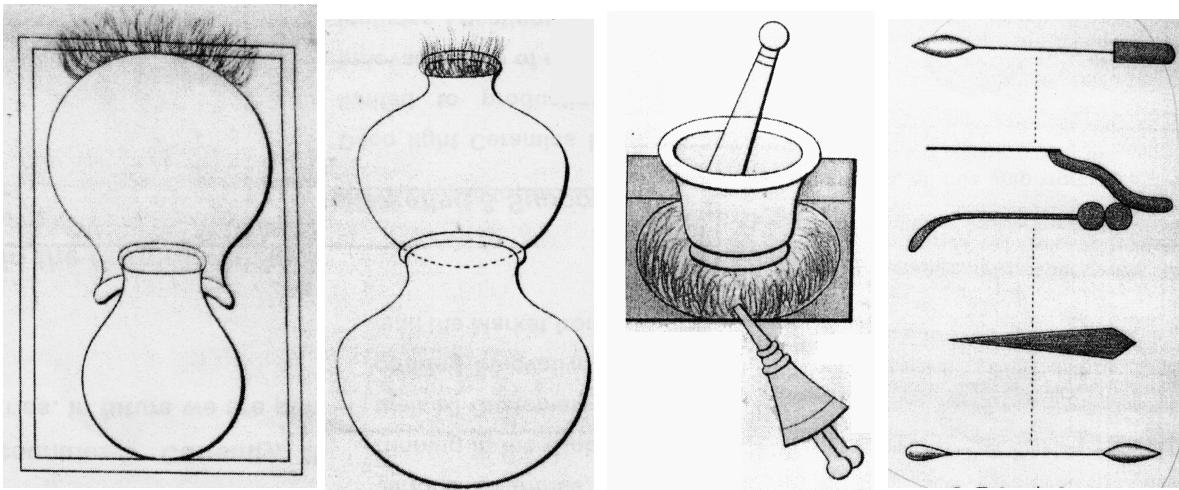
‘એક મહારાજાને હાથે તૈયાર થયેલો આ મહાન કોશ માતૃભાષા ગુજરાતીની મહાન સેવારૂપ છે.’

જાણીતા કવિ અને શિક્ષણશાસ્ત્રી સદ્ગત જન્મશંકર મહાશંકર બૂચે ઈ.સ. ૧૯૩૮માં લખ્યું હતું :

‘ગુજરાતી ભાષા જૂની છે, સંગીન છે, અને અઢારે આલમની જીવન લહેરીઓથી ભરેલી છે. ઈ.સ. ૧૯૦૮માં હું શ્રી ભગવતસિંહજીના ગ્રંથાલયનો મંત્રી હતો. હું જ્યારે પણ તેઓને મળવા જઈ ત્યારે હેમેશા હું તેમને ટેબલ-ખુરશીનો ઉપયોગ કરતાં જોતો. તેઓ એકરસ થઈને શબ્દકોશનું કામ કર્યો કરતા અને મારી સલાહ લેતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જે કરી શકી નથી તેવા શબ્દકોશશરૂપી સાહિત્યનું કાર્ય આજે મહારાજા સાહેબ એકલે હાથે સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. ખેડૂતો, શ્રમજીવીઓ, ગ્રામવાસીઓ એમ દરેક પ્રકારના અરજદારોથી માંડીને ઊંચા સરકારી પુરુષો સાથેનાં સંભાષજોમાં તેમજ રાજ્યનાં ખતો, રેલવે, રેવેન્યૂ, કાયદો અને ન્યાય આદિ ખાતાવાર જુદાજુદા તુમારોનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. ઉપરાંત વૈદક, શિલ્પકળા, જ્યોતિષ, કાવ્ય, પિંગળ, સંગીત, વહાણવહું, બગીચાનાં છોડ, ઘોડાની જાતોનું વર્ણન કરતા સેકડો શબ્દો મહારાજ પૂરતી ચોકસાઈથી ઉમેરતા જાય છે.’

આ દસ્તિએ ભગવતસિંહજી આજની ગુજરાતી પ્રજા માટે અમૂલ્ય વારસો છોડતા ગયા છે.

મહારાજા ભગવતસિંહજીને જેટલો લગાવ શબ્દકોશ પ્રત્યે હતો

ટેટલો જ લગાવ તેમને મેડિકલ-ઔષધી સંબંધી ક્ષેત્રમાં હતો. આ કારણથી તેમણે અનેક વાર બિટનની મુલાકાત લીધી એટલું જ નહિએ, ર્ઝોટ્લેન્ડની પ્રખ્યાત એડીનબરાન યુનિવર્સિટીમાં ભણી તેમણે પૂર્વ તેમજ પણ્ણિમની મેડિકલ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કર્યો. હિંદના કોઈ પણ રાજા-મહારાજા કે નવાબે દાકતરીવિદ્યામાં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કર્યાનું જાણ્યા-વાંચવામાં નથી આવ્યું. ભગવતસિંહજાએ એડીનબરની એમ.ડી. અને એફ.આર.સી.પી.ઇ.ની ડિગ્રીઓ તો હંસલ કરી જ. પણ ત્યાર બાદ તેમને પ્રાચીન ભારતમાં પ્રવર્તતા મેડિકલ જ્ઞાનમાં રસ પડ્યો. ફરી એક વાર તેઓ એડીનબરાન ગયા અને પ્રોફેસર વિલિયમ ટર્નરના માર્ગદર્શન હેઠળ તેમણે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો.

આ મહાનિબંધ એવો તો મહત્વનો હતો કે લંડનના વિદ્યાત્મક પાલિશિંગ હાઉસ 'મેડિકિલ એન્ડ કેપની' દ્વારા તે ઇ.સ. ૧૮૮૮માં પ્રકાશિત થયો. સદ્ગ્રામથી અધ્યયન-સંશોધન દરમિયાન મારી પોતાની જ સંસ્થા 'શેઠ ભોળાભાઈ જેણીગભાઈ' અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન માંથી આ વિરલ ગ્રંથ મળ્યો. મેડિકિલને પ્રસિદ્ધ કરેલ આ ગ્રંથનું શીર્ષક 'A Short History of Aryan Medical Science' છે. ૨૮૦ પૃષ્ઠા ધરાવતા આ ગ્રંથમાં પ્રાચીન ભારતમાં પ્રવર્તતા સર્જરીનાં રેખાંકનો - ચિત્રો તેમજ શબ્દસંગ્રહ ખાસ ધ્યાન મેળે છે અને આજે પણ આ ગ્રંથ રસપ્રદ તેમજ વિશ્વસનીય છે. મહારાજાએ તેમનાં વિદ્યાગુરુ પ્રોફેસર વિલિયમ ટર્નરને આ ગ્રંથ પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કર્યો છે.

ડૉ. ભગવતસિલે લઘ્યું છે કે પ્રાચીન ભારતનું મેડિકલ સાયન્સ એકલદોકલ સ્વરૂપે વિકસ્યું નહોંતું, પણ તે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં માનવીય પાસાંઓનાં મહત્વના ભાગરૂપે વિકસ્યું હતું અને તેના વિકાસમાં સુશ્રૂત, ચરક અને ધનવંતરિ જીવાં પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોથી શરૂ કરીને ૧૮મા સૈકાના મહાન ડૉક્ટર ભાવમિશ્રાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ભાવમિશ્રાના સમયમાં પોર્ટયુગીઝોનો વ્યાપારી સંબંધ

દીવ, દમણ અને ગોવા ઉપરાંત ગુજરાતનાં નગરો સાથે ઘનિષ્ઠ હતો. લેખકે ભાવમિશ્રાનું 'ભાવમિશ્રા' ગ્રંથનો તેમજ અન્ય સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને એક અત્યંત મહત્વની હોવા છતાં પ્રમાણમાં ઓછી જાણીતી માહિતી આપી છે. તેમણે 'ઝીરંગી રોગ' એવો શબ્દપ્રાપોગ કરીને લઘ્યું છે કે આ ઝીરંગી રોગ, એટલે કે 'સિલ્ફીસ' હિંદમાં લઈ આવનાર પોર્ટયુગીઝ વહાણવાટીઓ અને મુસાફરો હતા અને દરિયાવાટે આ મહારોગ (Sea-disease) હિંદમાં ફેલાવ્યો હતો. તેના ઉપચાર માટે પણ મહારાજા ભગવતસિલે દવાઓ અને ઓસડો દર્શાવ્યાં છે. તેમણે સર્જરીનાં ૧૨૫ ઓજારોનું વર્ણન કર્યું છે. અને કેટલાંકનાં ચિત્રો દર્શાવ્યાં છે. તેમણે પૂર્વ અને પણ્ણિમની સંસ્કૃતિનો સમન્વય કરતાં ખાસ નોંધણું છે કે ઈ.પુ. ૪૬૦માં થઈ ગયેલો મહાન ગ્રીક ડૉક્ટર હીપોકીટસ પણ ભારતીય મેડિકલવિદ્યાથી પ્રભાવિત થયો હતો. પ્રાચીન ગ્રીક અને હિંદુ ડૉક્ટરો એકબીજાના સંપર્કમાં હતા અને ખાસ કરીને ઈ.પુ. ૩૮૮માં ગ્રીક સામ્રાટ સિલ્ફિન્ડસના હિંદ પરનાં આકમણ બાદ પૂર્વ અને પણ્ણિમ વચ્ચેના પ્રાચીન ગ્રીસ અને ભારત વચ્ચેનાં સંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન સારી રીતે વિકસ્યાં હતાં.

આજે પણ મેડિકલની ડિગ્રી પ્રાપ્ત થયા બાદ ભારતવર્ષના ડૉક્ટરો 'હીપોકીટસ સોગંદ' લેતા જાહેર કરે છે કે 'અમે અમારી વિદ્યાનો ઉપયોગ મનુષ્યોના રોગ મટાડવા માટે સેવાભાવથી કરીશું'. સુશ્રૂત અને ચરક જેવા આપણા પોતાના શરીરચિકિત્સકો હીપોકીટસ જેટલા તેજસ્વી હોવા છતાં આજના ડૉક્ટરો 'ચરક કે સુશ્રૂત સોગંદ' કેમ નથી લેતા?

ગોડલના મહારાજાએ તેમના રાજ્યમાં અનેક શૈક્ષણિક સુધારાઓ કરવા ઉપરાંત અધ્યતન હોસ્પિટલો સ્થાપી હતી. ભગવતસિલે સાચે જ ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉજાળનાર બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા રાજ્યી હતા. તેમણે પોતાના અનુભવોનો લાભ પ્રજાજનોને આપ્યો હતો.